İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 31, 2018, s. 569-587.

LUTFİ PAŞA'NIN NİYET RİSALESİ*

Doç. Dr. Asım Cüneyd KÖKSAL**

Özet: Lutfi Paşa Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda faaliyet göstermiş önemli devlet adamlarından biridir. Kariyeri boyunca üstlendiği çeşitli resmi görevlerden sonra iki yıl kadar veziriazamlık da yapmıştır. Lutfi Paşa, aynı zamanda çoğu İslâmî ilimlere dair olmak üzere çok sayıda eser kaleme almış bir müelliftir. Genellikle *Âsafnâme* adlı siyasî risalesiyle bilinen Lutfi Paşa'nın İslâmî eserleri yazma halinde bulunmaktadır. Bu makalede Lutfi Paşa'nın hayatı ve eserleri anlatıldıktan sonra, niyet konusuna tahsis etmiş olduğu Arapça ve Türkçe risalesi, tarafımızdan tespit edilen birer nüshasına dayalı olarak ilk defa neşredilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lutfi Paşa, İslâmî ilimler, niyet.

Lutfi Pasha's Booklet About Intention

Abstract: Lutfi Pasha is one of the prominent figures in 16th century Ottoman Empire. He performed several official duties during his career and served as a grand vizier for two years, and also he authored several works, most of which are about Islamic sciences. He is famous for his political booklet, *Asafname*, but his books about Islamic sciences still remain as manuscripts. In this article I deal with Lutfi Pasha's life and his works, and publish his (Arabic and Turkish) booklet about intention, for the first time.

Key words: Lutfi Pasha, Islamic sciences, intention.

GİRİŞ

16. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından Lutfi Paşa (ö. 971/1564) Kanuni Sultan Süleyman zamanında veziriazamlığa kadar yükselen kariyerinin yanısıra, İslâmî ilimlerle yoğun bir şekilde meşgul olmuş ve medrese dışından yetişerek bu alanda birçok eser ortaya koyan farklı bir âlim tipini temsil etmiştir. Bu çalışmada Lutfi Paşa'nın hayatı, eserleri ve bir âlim olarak hususiyetlerine kısaca temas edildikten sonra, onun niyetle ilgili Türkçe ve Arapça olarak kaleme aldığı risalesi, bulabildiğimiz birer nüshasına dayalı olarak neşredilmektedir.

1. LUTFİ PAŞA'NIN HAYATI

Lutfi Paşa Arnavut kökenli bir devşirme olarak II. Bâyezid zamanında saraya alınmıştır. Enderun'da iyi bir tahsil görmüş, ayrıca kendi gayretleriyle devrinin

* Arapça metindeki katkılarından dolayı kıymetli üstadım Mehmet Fatih Kaya'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Değerli dostlarım Y. Doç. Dr. M. Anas Sarmini ile Y. Doç. Dr. Ahmad Snobar da çalışmaya çeşitli katkılarda bulundular, kendilerine müteşekkirim.

** İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi, ackoksal@29mayis.edu.tr

ilim ve fikir adamlarından yararlanarak kendini geliştirmiştir. *Âsafnâme* adlı eserinde "harem-i hassda iken niçe zamân tahsîl-i ma'ârif" ettiğini söyler.[1] Yavuz Sultan Selim zamanında sırasıyla çukadarlık, müteferrikalık, çaşnigîr-başılık, kapucu-başılık, mîr-i 'alemlik vazifelerinde bulunmuş, ardından sırasıyla Kastamonu Sancakbeyi, Karaman Beğlerbeği, Anadolu Beğlerbeği olmuş, bilahare vezirliğe yükseltilmiştir. İki yıl boyunca veziriazam olarak hizmet etmiştir.

Sultan Selim, kendi devrinde çeşitli devlet kademelerinde görev vererek yetişmesini ve tecrübe kazanmasını sağladığı Lutfi Paşa'ya değer verir, zaman zaman kendisine fikirlerini anlatırdı.[2] Sehî Bey Lutfi Paşa'nın Yavuz Sultan Selim'in terbiyesi ile yetiştirildiğini ifade eder, onun hakkında Sultan Selim'in "huzûr-ı şerîflerinde gâyet makbûlînden olmuştu."[3] diye yazar. "Seyyid Murâdî'nin Nova (Castelnuovo) *Fetih-nâme*'sinde, bir münasebetle ondan 'yâdigâr-ı Sultan Selim' olarak bahsetmesi (...) Yavuz Sultan Selim devrinde Lutfi Paşa'nın türlü hizmetler ile padişahın hemen muhitinde bulunduğuna bir delil sayılabilir."[4] Lutfi Paşa *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinin mukaddimesinde önce Sultan Bayezid'den ve meziyetlerinden bahseder, daha sonra Yavuz Sultan Selim devrinde onun yanından hiç ayrılmadığını, onun bütün seferlerine iştirak ettiğini şu ifadelerle anlatır:

> "Bu hakîr-i zerre-i bî-mikdâr bunların [Âl-i Osman'ın] zamanında neşv ü nemâ bulub evvelâ Sultan Bâyezid (طاب ثراه و جعل الجنّة مثواه) âlem-i tufûliyette saraylarında olub nice zaman anda ma'ârife sa'y olunub emekler çekildi. Tâ Sultan Selim gelüb tahta cülûs edinceye değin. Ve Sultan Bâyezid dahi her fende mâhir ve zû-fünûn ve kādir olub 'ale'l-husus ki yay çeküb ok atmakda bî-nazîr idi. Hatta zamanında ol çekdüği yayı kimse çekebilmezdi. Ve sâlih ve mütedeyyin ve muhibb-i ulemâ ve sulehâ idi. Andan sonra Sultan Selim Han (أكرم الله مابه و عطر بنسيم الخلد ترابه) pâdişah-ı âlem-güşâ olub bu hakīr dahi anların hizmetlerinden bir an hâlî olmayub bunca cenkler ve bunca savaşlar ve hadiseler ki diyâr-ı Rum'da ve cânib-i şarkda ve Arabistan'da ve Haleb'de ve Şam'da ve Mısır'da ve gayri yerlerdeki vâki' olubdur. Bu hakīr anların küllîsine hâzır ve nâzır olmuşdu, tâ Sultan Selim âhirete nakl edinceye değin."[5]

1 Mübahat Kütükoğlu, Lutfi Paşa Âsâfnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 2.

2 Fuat Köprülü, "Lutfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 1925, sy. 1, s. 122.

3 Sehî Bey, *Heşt Bihişt* (haz. Günay Kut, yay. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin, Harvard: Harvard University, 1978), s. 122.

4 Tayyip Gökbilgin, "Lutfi Paşa", *İA*, VII, 97.

5 Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 1-2.

Kanuni Sultan Süleyman da, babasının yetiştirip tecrübeli bir devlet adamı haline gelmesini sağladığı Lutfi Paşa'ya çok riayet etmiş, onu daima yükseltmiş, kız kardeşi Şah Sultan'ı onunla evlendirmek suretiyle ona karşı olan itimadını ortaya koymuştur.

Lutfi Paşa Kanuni Sultan Süleyman'ın cülusunda Kastamonu sancakbeyi, daha sonra da Aydın sancakbeyi olarak tayin edildi. Rodos muhasarası (1522) sırasında Aydın sancakbeyi olduğu, Rodos'un ele geçirilmesinden sonra kalenin tamirine memur edilen dört sancak beyinden biri olduğu bilinmektedir.[6] Bir müddet sonra Yanya sancakbeyi olan Lutfi Paşa bu vazifedeyken Viyana muhasarasına iştirak etti. 12 Ekim 1529 tarihinde Avlonya sancakbeyi Süleyman Bey ile birlikte kaleye hücum ettiği Feridun Bey'in *Münşeât*'ında kayıtlıdır.[7] Lutfi Paşa kendisinin zikretmediği bazı sancaklarda da görev yaptıktan sonra 1533'de Karaman beylerbeyi oldu.[8] Bu sıfatla Irakeyn seferinde Karaman eyaleti kuvvetlerini sevk ve idare etmiş, Tebriz civarındaki hareketlerde artçı olarak vazife görmüştür. Bu sefer sırasında Van gölü civarındaki harekatta mühim bir rol oynamış, Tatvan sahillerinde Mimar Sinan'a gemiler inşa ettirerek düşman hakkında malumat toplamıştır. Lutfi Paşa bir müddet Anadolu beylerbeyiliğinde bulunmuş, ardından Mustafa Paşa'nın yerine Rumeli beylerbeyiliğine (1536), ardından da üçüncü vezirliğe getirilmiştir.[9] Lutfi Paşa 1537 Korfu seferinde donanma serdarı olarak Barbaros Hayreddin Paşa ile birlikte Akdeniz harekâtına memur oldu. İki hafta kadar devam eden ve Ayas Paşa ile ikinci vezir Mustafa Paşa'nın da 25.000 kişilik yardımcı kuvvetle katıldığı muhasara, Lutfi Paşa'nın fethin yakın olduğuna dair ısrarına ve Barbaros'un da itirazına rağmen, muhasaranın netice vermeksizin uzamasına canı sıkılan ve 'bir mücahid kulumu bin böyle hisara değişmem' diyen padişah tarafından 7 Eylül'de kaldırıldı ve üçüncü vezir, donanmanın bir kısmı ile İstanbul'a avdet etti.[10] Ertesi sene Mustafa Paşa'nın vefatı üzerine ikinci vezirliğe tayin edilen Lutfi Paşa (30 Mayıs 1538), Boğdan seferine ikinci vezir olarak iştirak etmiş, bu sefer sırasında Mimar Sinan'ı padişaha tanıtmış ve Prut nehri üzerinde kendisine bir köprü kurdurarak ordunun kısa zamanda buradan geçmesini mümkün kılmıştır. Lutfi Paşa ertesi sene Ayas Paşa'nın vefatının ardından veziriazam olmuş ve ilk işi, münhal olan hassa mimarlığına kabiliyetini pek takdir ettiği Mimar Sinan'ı getirmek olmuştur. Lutfi Paşa'nın en büyük hizmetlerinden birisi, Mimar Sinan'ı keşfedip

6 Feridun Bey, *Münşeât*, I, 539; Gökbilgin, "Lutfi Paşa", s. 97.

7 Feridun Bey, *Münşeât*, I, 573; Gökbilgin, "Lutfi Paşa", s. 97.

8 Ferdî, *Tarih*, vr. 147[b]; Gökbilgin, "Lutfi Paşa", s. 97.

9 Gökbilgin, "Lutfi Paşa", s. 97-98; Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, V, 196-197; Köprülü, "Lutfi Paşa", s. 121.

10 Köprülü, "Lutfi Paşa", s. 123-124; Gökbilgin, "Lutfi Paşa", s. 98.

onun önünü açması olmuştur. Mimar Sinan genç bir yeniçeriyken onun kabiliyetini anlayıp padişaha takdim eden, mimarbaşı olmasını teklif eden kendisidir.

1539 yılında veziriazam olan Lutfi Paşa, azledildiği 948 / 1541 yılına kadar iki seneye yakın bir süre bu makamda kaldı. Bu vazifeyi yürütürken iç ve dış siyasette bazı önemli icraatları oldu. 941 (1534) yılında kubbealtı veziri olduğu zaman "Dîvân-ı Alîşânı hayli muhtell ü perîşân bul"duğunu, veziriazamlıktan azledildiği tarihe kadar yedi yıl boyunca mümkün mertebe bu düzensizliği gidererek divana nizam verdiğini anlatır. Bu süre boyunca devlet işleyişinde gördüğü nizamsızlıkları düzeltmeye çalıştı, rüşvet ile mücadele etti. Devletin gelir-gider dengesini oturtmaya çalıştı. Kul hakkı ve bilhassa yetim hakkı konusunda çok hassas olan Lutfi Paşa, devletin haksız kazançlardan sakınması gerektiğini, padişahın halkın mallarına haksız yere el koymasının devletin zevaline alâmet olduğunu, terekelerin varisi çıkıncaya kadar bekletilmesi gerektiğini, Yavuz Sultan Selim zamanında böyle terekelerin yedi yıl saklandıktan sonra varisi çıkmadığı takdirde hazineye intikal ettirildiğini söyler.[11]

Lutfi Paşa'nın icraatları arasında bahriye sahasında yaptığı hizmetlerin ayrı bir yeri vardır. Kendisi de bahriye işlerine fevkalade önem verdiğini söyler. "Zamanında bu işleri müstakil birtakım teşkilatlara rabt etmiş, kendi ifadesince birçok mesâi sarfından sonra 'deryaya müstakil beyler ve kapudanlardan niçe hakimler nasb ettirmiş' ve bahriye mesârifi için ayrı bir emanet vücuda getirmişti." Üç kıtaya yayılan imparatorluğun şevketini devam ettirebilmesi için Akdeniz hakimiyetini ele geçirmesi gerektiğini gören Lutfi Paşa, Venediklilerin ve Şarlken'in donanmamıza üstünlüklerini gidermek için elinden gelen her şeyi yapmıştır.[12]

Lutfi Paşa'nın iç siyasetle ilgili icraatlarının en önemlisi olarak "ulak" âdetini kaldırması gösterilir. Türklerin haberleşmede kullandıkları ulak sistemine göre, ihtiyaç halinde rıza gözetilmeksizin başkalarına ait atlara el koyuluyor, bunlar yorulduğu zaman diğer menzillerde aynı şekilde başkalarına ait atlarla değiştiriliyordu.[13] Paşa, eski berîd usulünün Cengizîlerde ulak zulmüne tahavvül ettiğini", Osmanlıların da bu usulü Moğollardan "güya saltanattan bir cüz" telakkî etmek

11 Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (Kütükoğlu neşri), s. 10-11.

12 Köprülü, "Lutfi Paşa", s. 134.

13 "Taşralarda dahi beylerbeyiler ve sancak beyleri ve kadılar ve subaşıları kapudan hüküm almak hâcet değil, her biri kendü mektubları ile ulak yürütürlerdi. Ve bu ulaklar alub bindikleri atları zebûn olduğu yerlerde bırakub giru ol mahalden darben ve kahren bir âhar kimesnenin atın alub giderlerdi. Ve bu ulaklar ekser ehl-i ilm tâifesine erişüb atların yolda ve izde alub ve kadı olanların ahurlarına girüb atların alub binüb giderlerdi." (Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 379)

suretiyle aldıklarını ileri sürer.[14] "Osmanlılar'da önceleri padişahın ve mensuplarının ulak hizmetini yapanlar ellerindeki ulak hükmüyle halktan istedikleri beygiri alabilirlerdi, ayrıca her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini istemek gibi bir imtiyaza sahiplerdi. Daha sonra vezirler, defterdarlar, ağalar da ulak hükmü vermeye başlamış, onları taşrada beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar ve subaşılar takip etmiştir. Elinde ulak hükmü bulunan kimse kendisi, hizmetkârları ve kılavuzları için beygir almakta, eşyalarını taşıtmak için de beygir istemekteydi. Ulaklar bu hayvanları gittikleri yerlerde bırakır, dönüşte yorgun olmayan dayanıklı beygirlere el koyarlardı. Yolda hayvanlarının zayıf düşmesi durumunda rastladıkları bir kimsenin beygirini alabilirlerdi. Onların bu hareketi belgelerde "ulak zulmü" diye geçer."[15]

Lutfi Paşa, Yavuz Sultan Selim'in (babası II. Bâyezid gibi) bu fena âdetten bîzar olduğunu, kendisine bu hususta yardımcı bulamadığı için bunu gidermeye kâdir olamadığını, bu hasretle dünyadan göçtüğünü söyler. Büyük işler başaran, Safevîleri ve Memlükleri alt eden büyük hükümdar Sultan Selim'in bu fena âdeti kaldırmaya kâdir olamadığını, bunun kendi vezirliği devrinde Sultan Süleyman'a nasip olduğunu ifade eder.[16] Lutfi Paşa *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinde uzun uzadıya bu ulak meselesinin zararlarını ve bu fenâ âdeti nasıl kaldırdıklarını anlatır. *Âsâfnâme*'sinde de bu meseleye temas ederek şöyle demektedir:

> "Ve olur olmaz yire ulak emri virmeyeler. Meğer umûr-ı saltanata mühim nesne ola. Ulak gibi Memâlik-i 'Osmâniyye'de bir nâ-hemvâr zulm yokdur. Ulak hükmü katı mühim olup umûr-ı saltanata zarar ihtimâli olur. Yirde virmek gerekdür. Olur olmaz yirde câiz değildir. Fukarâyı halâs içün sadâretim zamânında menzil bargirleri ba'zı kûşelerde vaz' itdim."[17]

Paşa son cümlesinde bu meseleyi nasıl çözdüğüne de işaret etmektedir. Buna göre menzillerde beygirler beslenecek ve ihtiyaç bu şekilde karşılanacaktır. Lutfi

14 Köprülü, "Lutfi Paşa", s. 136; Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 371-373. "Anlardan (Abbasilerden) sonra dahi Çengiziyân zuhur edicek il ve gün atlarına darben ve kahren binüb adını ulak komuşlardı. Ve Osmanlu ulak zulmünden Çengizilere taklid gibi etmişlerdi." (s. 373). Lutfi Paşa Osmanlılarda bu âdetin ne kadar yaygın hale geldiğine de şöyle işaret eder: "Padişahlara müteallik kül ve cüz her ne işleri olsa günde bir maslahat olsa bir ulak hükmü verirlerdi. Ol gittikten sonra bir maslahat dahi düşse bir ulak hükmü dahi verirlerdi. Bir dahi olsa bir dahi verirlerdi. Velhâsıl günde niçe dürlü maslahat düşse her birisiyçün bir hükm verirlerdi." (s. 374)

15 Yusuf Halaçoğlu, "Ulak", *DİA*, XLII, 77.

16 Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 374-375. "Hele Allah Teâlâ'nın 'avn u inâyeti yetişüb şunun gibi azîm günahı pâdişâh-ı âlem-penâh kendü zât-ı şerîflerinden ve nefs-i nefîslerinden giderüb babasının ve dedelerinin rûh-ı revânların şâd idüb ve kendülerinin nâm-ı şerîflerini dehr sahîfesinin sathında altun varak üzre gümüş kalemle yazub devr-i kıyâmete değin iyilik ile anılmağa sebeb oldu." (s. 374)

17 Lutfi Paşa, *Âsâfnâme* (Kütükoğlu neşri), s. 9-10.

Paşa menzillerde bulunan bu beygirlerden istifade etmenin usulü olarak da "ulak hükmü yerine in'âm hükmü adıyla bir berat verilmesi usulünü getirmiştir. İn'âm hükmünde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple yola çıktığı, kimin emriyle seyahat ettiği, yolculuğun gidiş mi dönüş mü olduğu, ilk hareket ettiği menzil ile varacağı menzilin adı ve sürücülerin isimleri yer alacaktı."[18]

Lutfi Paşa *Âsâfnâme* isimli eserinde hükümdara ve kendisinden sonra gelecek veziriazamlara birtakım nasihatlarda bulunur ki bunları onun idârî prensipleri olarak kabul edebiliriz. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: Veziriazamların padişaha her meseleyi açık açık anlatması ve padişahla arasına başkalarının girmemesi, onun tarafından padişaha arz edilen hususların hemen tasdiki, padişahla kendisi arasındaki mühim müzakerelere hiç kimsenin, hatta diğer vezirlerin bile vâkıf olmaması, hizmeti geçen devlet adamlarının mal varlıklarının sebepsiz yere müsadere ettirilmemesi, hafif bir kabahat sebebiyle onların azl ve idam ettirilmemesi, devlet görevlilerinin birbirleri aleyhindeki isnad ve ihbarlarına gereğinden fazla önem verilmemesi, herhangi bir memurun tek bir kabahati sebebiyle azledilmeyip ilk hatasında kendisine ihtarda bulunulması, veziriazamın âlimler, sâlihler ve şahsı için bir gaye taşımayan art niyetsiz kimselerle zaman zaman sohbet ederek malumat edinmesi, narh işlerine özen gösterilerek memurların kendi nüfuzlarını kullanarak ticarete girişmelerinin engellenmesi, her sene tahakkuk edecek gelirlere göre masrafların ayarlanarak bütçe dengesinin sağlanması, halkın zulümlere maruz bırakılmaması, asker sayısının gereğinden fazla tutulmayıp az ve öz bir askerî kuvvet teşkilinin sağlanması (12 bin ulufeli yeniçerinin yeterince çok olduğunu ifade eder), askerin zabturabtına gücü yeten âmirlerin tayin edilmesi, kadim toplumsal statü anlayışının muhafaza edilmesi, reâyânın yönetici sınıfına karışmaması.[19]

Lutfi Paşa idareciliği döneminde bu prensiplere bağlı kalmış, bundan dolayı bazı çevrelerce inatçılık ve sertlik gibi ithamlara maruz kalmıştır. Mesuliyetini ve haysiyetini müdrik olan bu dürüst devlet adamına göre veziriazamlar azledilmekten çekinmemeli, azledilme korkusuyla uygunsuz ve yanlış bir iş yapmak zorunda kalmaktansa görevini bırakmayı yeğlemelidir. Fuat Köprülü'nün değerlendirmesine göre Lutfi Paşa İbrahim ve Rüstem paşalar gibi cevval bir zekaya sahip olmamakla birlikte, nüfûz-ı nazar sahibi, dürüst, idarenin bozuk noktalarını düzeltmeye azimli, saray entrikalarına alet olmayacak kadar müstakil tabiatlı bir zat idi.[20]

18 Yusuf Halaçoğlu, "Ulak", *DİA*, XLII, 77.

19 Köprülü, "Lutfi Paşa", s. 138; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (Kütükoğlu neşri), s. 10-12, 23, 35.

20 Köprülü, "Lutfi Paşa", s. 138-139.

Lutfi Paşa'nın sadareti sırasında halledilmesini sağladığı en önemli hâricî meseleler, Venedikliler ile barış anlaşmasını sağlamak ve Avusturya müzakerelerini maharetle idare etmekti. Lutfi Paşa 948 Muharreminin başlarında (1541), Avusturya ile harp kararının icrasına geçildiği ve Budin seferine çıkılacağı bir hengâmda görevinden azledildi.

Lutfi Paşa azledildikten sonra, bir nevi sürgün olarak Dimetoka'daki çiftliğine çekildi. Bir süre sonra hacca gitmek için İstanbul'a gelerek padişahtan izin aldı. *Tevârih*'te bu hususla ilgili şöyle der:

> "Tarih 948'e gelicek Muharremü'l-harâm ayının evâilinde pâdişâh-ı âlempenâh bu hakīr ʻuhdesinde olan vezâret hizmetin âhar kimselere verib bu hakīre icâzet-i şerîfleri olub Kaʻbe-i muʻazzama ki maksad-ı aksâ ve metâlib-i esnâ idi, sâye-i devletlerinde haccü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn olub giru Rum'a gelindikde halkdan uzlet edüb ol tahsîl olunan ʻulûm ve maʻârif zuhûra getirilüb kütüb-i muʻtebere ile hem-celîs olub (...) ve ekser-i evkātda meşgul ve mütefakkid olub ifade ve istifade olundu. Hatta meşrûʻâtda nice kitablar Arabîden ve Türkîden te'lîf ve tasnîf kılındı."[21]

Hayatının yaklaşık yirmi yıl süren mazuliyet devresinde Dimetoka'daki çiftliğinde uzlete çekilip kendini okuyup yazmaya vermiş, birçok eser kaleme almıştır.[22] 13 Ramazan 971/25 Nisan 1564 günü vefat etmiştir.[23]

Lutfi Paşa'nın eserleri arasında *Tevârîh-i Âl-i Osman* ile siyasetname türünün klasik örneklerinden *Âsafnâme* önemlidir. Bunlardan başka İslâmî ilimlere dair irili ufaklı yirmiyi aşkın eser kaleme almıştır. Bunlar arasında hilâfet konusuna tahsis ettiği *Halâsü'l-Ümme fî Ma'rifeti'l-E'imme*, kapsamlı ve mukayeseli bir ilmihal niteliğindeki *Zübdetü'l-Mesâil fi'l-İ'tikādāt ve'l-ibâdât* ile kırk hadis şerhi olan *Risâletü'l-Künûz fî Letâifi'r-Rumûz fi'l-ehâdîsi'l-erbaʻîn* isimli Arapça eserleriyle; *Tenbîhü'l-Âkılîn ve Te'kîdü'l-Gâfilîn*, *Tuhfetü't-Tâlibîn* ile *Hayât-ı Ebedî* isimli Türkçe eserleri bilhassa zikre değer. Lutfi Paşa devletin en üst kademelerine kadar çıkmış bir devlet adamı olmasının yanısıra, medrese dışında kendini yetiştirmiş bir âlim olarak farklı bir portre çizmiştir. Onun bu çift kimlikli şahsiyeti, hem kendi devrinde hem de sonraki asırlarda bir âlim olarak kabul görmesini zorlaştırmıştır.[24]

---

21 Lutfi Paşa, *Tevarîh-i Âl-i Osman*, 3.

22 Lutfi Paşa, *Tevarîh-i Âl-i Osman*, 3; 143.

23 Lutfi Paşa'nın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Asım Cüneyd Köksal, *Lutfi Paşa*, İlke Yayınları, 2017.

24 Lutfi Paşa'nın İslâmî ilimlere dair mesaisi için bk. Asım Cüneyd Köksal, "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 50, s. 29-72.

Kaynaklarda Lutfi Paşa'nın iyi bir Arapça tahsil gördüğü ve İslâmî ilimlere, bilhassa da fıkıh ilmine meraklı olduğu belirtilir. Sehî Bey (ö. 1548), Paşa'nın ikbal devrinde (945/1538) yazmış olduğu *Heşt Bihişt* isimli şuara tezkiresinde Lutfi Paşa'nın ahlâkını, dindarlığını, zekâsını ve ilmini uzun uzun över.[25] Lutfi Paşa'nın bir diğer çağdaşı Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö. 1567) de, Paşa'nın azl ve nekbet devrinde kaleme aldığı[26] eserinde, Lutfi Paşa'ya dair, bilhassa onun ilmî yönüyle ilgili olarak tarih kitabının çeşitli yerlerinde çok olumlu ifadeler kullanır; mesela bir yerde şöyle der: "Lutfi Paşa ki zihn-i pâki âyine-i mücellâdır ki çehre-i hakâyık-ı eşyâ kemâ hiye anda mahbûs, tab'-ı derrâk-i tâbnâki mir'ât-ı cihânnümâdır ki eşkâl-i ahvâl-i cumhûr mu'âyenen anda ma'kûsdur. Zât-ı me'âlî-sıfâtı ulûm-i dîniyye[ye] mecma' ve cûd-ı menâkıb-âyâtı mihr-i devlet ü ifdâle matla'dır."[27]

Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) ise Lutfi Paşa hakkında olumsuz değerlendirme yapan yazarların muhtemelen ilkidir. Paşa'nın diğer paşalara nispetle sarf ve nahiv okuduğunu, hatta Hanefî fıkhına dair klasik eserlerden *Kenz* ve *Kudûrî* ve *Münyetü'l-Musallî* kitaplarını "gördüğünü" söyler. Mustafa Âlî, Lutfi Paşa'nın kendini ilim sahasında devrinin ulemasından üstün gördüğü iddiasındadır. Beyzâvî ve Zemahşerî gibi İslam tarihinin büyük ulemasıyla kendisini aynı mertebede gördüğünü, Aşcızade Hasan Çelebi ve Ebussuud Efendi gibi devrinin büyük âlimlerine bazı kelimeler sorduğunu, onların mânidar sükutlarını cehaletlerine hamledip "şaşılacak şey, bu iki mollanın şöhreti ilimlerinden fazla; bilmedikleri çok, bildikleri nadir imiş" dediğini nakleder.[28] Eserleri incelendiğinde Paşa'nın kendisini devrinin ulemasından üstün gördüğüne dair herhangi bir kayıt bulunamasa da, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Paşa hakkındaki menfî yaklaşımı, sonraki tarihçileri etkilemiştir. İslâmî ilimlere dair günümüze ulaşan eserleri, onun bu sahadaki mesaisinin biraz sarf ve nahiv görüp birkaç kitap okumanın çok ötesinde olduğunu gösterir. Paşa'nın eserleri gözden geçirildiğinde onun İslâmî ilimlerle irtibatının yüzeysel, birkaç kitap okumakla sınırlı bir alâka olmadığını rahatlıkla

25 *Heşt Bihişt*, s. 122-123; Gökbilgin, "Lutfi Paşa", VII, 100.

26 Gökbilgin, "Lutfi Paşa", VII, 100.

27 Celâlzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik (Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557*, nşr. Petra Kappert, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1981), 285[b]. Celâlzâde aynı eserde başka vesilelerle de (301a ve 311a) Paşa'yı tumturaklı ifadelerle över.

28 "Eğerçi sâir paşalara nisbet nahv ü sarf okumuş idi. Hatta kütüb-i fıkhiyyeden *Kenz* ve *Kudûrî* ve *Münyetü'l-Musallî* kitablarını görmüşdü. Ve illâ da'vâ-yı tefadduldan hâlî değil idi. Kendünü Kadı Beydâvî ve Keşşâf-ı Zemahşerî mertebesinde bilürdü. Ol tarihde olan ulemâdan Aşcızade Hasan Çelebi'ye ve müfessir ü muhakkık-ı hudâ-dâdî Mevlânâ Ebussuûdü'l-İmâdî gibi fâzıla ahyânen kelime sorardı. Anlar dahi 'Cevâbü'l-ahmak sükût[un]' mazmûnuna rağbet gösterdikçe, 'Aceb ki bu iki monlanın namları zatlarına 'âlîdir, zira ki mechulleri vâfir ve ma'lumları nâdir idüğü tahkîke mütekâribdir' deyu söylerdi." (Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 358[a]).

söyleyebiliriz. Eserlerinde fıkıh, kelâm, tefsir, tasavvuf gibi sahalara ait çok sayıda[29] esere atıf yapmakta, Arapça'yı yanlışsız denebilecek bir rahatlıkla yazabilmektedir. Lutfi Paşa'nın İslâmî eserleri genellikle fıkıh ve kelâm ilimlerinin sahasına, itikad ve ibadet esaslarına dair olup ehl-i sünnetin özellikleri, elfaz-ı küfür gibi konular onun vurgu yaptığı önemli temalar arasındadır. Lutfi Paşa eserlerinde didaktik bir gaye gütmekte, özellikle Türkçe eserlerinde geniş halk kesimlerine faydalı olmayı amaçlamakta, sade bir dil kullanmaktadır.

2. NİYET RİSALESİ

Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın girişinde, yazmış olduğu Arapça eserleri sıralarken, *Risâle fî Tashîhi'n-Niyye ve'l-Amel bihâ* isimli bir risalesinden bahseder, daha sonra Türkçe eserlerini sıralarken de *Risâle-i Niyyet* isimli bir risalesini zikredip bunun "bazı mesâil-i mühimme beyanında" olduğunu ifade etmekle yetinir.[30] Yaptığımız araştırmalarda, Lutfi Paşa'nın bazı eserlerini içeren bir mecmuada *Risâle-i Niyyet*'in bir nüshasını bulduk (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, no. 257, vr. 110b-114a). *Risâle fî Tashîhi'n-Niyye ve'l-Amel bihâ* isimli Arapça risalenin de Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye bölümünde (197/5) bir nüshasının bulunduğunu tespit ettik. Müellif ifade etmese de, Arapça risalesi ile *Risâle-i Niyyet* arasında büyük ölçüde bir tercüme ilişkisi bulunmaktadır. Yalnız Arapça metin Türkçe metinden biraz daha uzundur. Lutfi Paşa'nın eserlerinin kronolojisine baktığımız zaman, Paşa'nın Türkçe eserlerini genellikle Arapça eserlerinden daha önce kaleme aldığı, aralarında irtibat bulunan eserlerinde de Arapça olanı daha çok işlediğini görürüz. Mesela 951 (1544) yılında tamamladığı *Tuhfetü't-Tâlibîn* adlı Türkçe eseri ile, 955 yılında (1548) tamamladığı *Zübdetü'l-Mesâil* arasında böyle bir ilişki vardır. Arapça eseri daha sonra ve daha çok işlenmiş olup daha ayrıntılıdır. Dolayısıyla Türkçe niyet risalesini önce, Arapça risaleyi daha sonra –ilk metni geliştirerek- kaleme aldığını bir tahmin olarak ileri sürebiliriz. Önemli olan bir başka nokta ise, *Risâle-i Niyyet* ile, Paşa'nın diğer bir telifi olan *Risâletü'l-Kunûz fî Letâifi'r-Rumûz*[31] arasında da yakın bir alakanın mevcut olmasıdır. *Risâletü'l-Kunûz*'da şerhedilen ikinci hadis niyetle alakalıdır ("Ameller niyetlere göredir.") Niyet risalesiyle bu ikinci hadisin şerhini[32] mukayese ettiğimiz zaman, iki metin arasında da büyük bir örtüşme sözkonusu olduğunu görüyoruz. Şu halde Türkçe

29 Tespitlerimize göre 150 kadar eseri kaynak olarak kullanmaktadır.

30 Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 4.

31 Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, nr. 90/1.

32 Bu hadisin şerhi, yazma nüshanın 6-8. varakları arasında yer almaktadır.

risale, Arapça risale, sonrasında bu risalenin de içerisinde yer aldığı 40 hadis şerhi metinlerinin telifi kronolojik olarak birbirini izlemiş olabilir.

Lutfi Paşa bu muhtasar risalesinin girişinde kısaca bilgi-niyet ilişkisine değinmekle birlikte, niyet-eylem ilişkisini, aynı anlam haritasına ait kavramlarla birlikte hukuk felsefesi zaviyesinden analiz etmeye teşebbüs etmez, mesela Karâfî'nin *el-Ümniyye fî idrâki'n-niyye*'si ile yine onun *el-Furûk*'u gibi konuyu bu yönlerden inceleyen eserlere da atıf yapmaz, ancak niyetin bilhassa uhrevî yönüne ilişkin, niyet-ibadet alâkasına dair derli toplu bir çerçeve çizer. Müellifin *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinde yer alan geniş malumatı risalesinde kullanmadığını da söyleyebiliriz. Atıf yaptığı kaynaklar Hâfızüddin Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'nin *Fetâvâ-yı Bezzâziyye*'si, Ali b. Mahmud el-Bedahşanî'nin *Ahlasü'l-Hâlisa*'sı, Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı, Yahya b. Bahşi'nin *Şir'atü'l-İslâm*'ı ve bu eserin Seyyid Alizâde tarafından yapılan şerhi, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin *Bustanu'l-Ârifîn*'i, Ahmed b. Musa el-Keşşî'nin *Mecma'ü'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât*'ı, Zeynüddin el-Hâfî'nin *el-Vesâyâ el-Kudsiyye*'sidir. *Mes'ûdî ve Hadâyık* adlı iki esere de atıf yapmakla birlikte bunlarla kastının hangi eserler olduğunu tespit edemedik. Müellif risaledeki hadisleri oldukça dolaylı kaynaklardan aktardığı için hadis metinlerinde yer yer problemler mevcuttur, dipnotlarda bunlara işaret ettik. Metnin Arapçasında da bazı problemler bulunmakla birlikte, bu durumun elimizdeki tek nüshanın müstensihinden kaynaklanmış olması ihtimal dahilindedir.

RİSALE-İ NİYYET[33]

[110b] Bismillahirrahmanirrahim

حمداً كثيراً لوليّ التوفيق. و الصلاة على محمّد الهادي إلى طريق التحقيق. و على آله و أصحابه
في المعنى[34] الدقيق[111a]الذين بيّنوا الشرائع

Ve ba'dehu: İşbu risale tashîh-i niyyet, dahî ol niyyetle amel eylemek beyânındadur. Pes Allah Teâlâ içün ihlas-ı niyyet eylemek İslâmdandur. Ve *Mes'ûdî* adlu kitabda denmiş ki: "Niyyetde ulemânın ihtilâfı var. Ba'zılar katında ol işlenecek işi bilmek heman niyyetdür derler." Evet, ba'zılar katında niyyet şartdur. Ammâ esahh-ı rivâyet oldur ki, bilmek ilmdür. İlm ile kasd bile olmayınca niyyet olmaz. *Fetâvâ-i Bezzâzî*'de eydür: "Niyyet gönül amelidür, dil ameli değildür. Ve bu niyyet didüğümüz, kişi gönlüni işlerden bir iş üzerine bağlayub durgutmakdur." Dahi niyyet ilmin[35] gayrıdur. Zira tahkîkan küfri bilmek küfr değildür. Ve hadîs-i kudsîde Hazret-i Hak celle ve 'alâ buyurur: "İhlâs ya'nî sahih niyyet Benim sırlarımdan bir sırdur. Ânı emanet korun sevdüğüm kullarımın gönlünde." *Ta'rîfât*'da eydür: "Hadîs-i kudsî şol nesnedür ki Allah Teâlâ ânı nebîsine haber virmiş ola ilhâm ile yahud düş ile. Hazret-i Resûl sallallahu aleyhi ve sellem dahi kendü nefsinin 'ibâreti ile ol ma'nâdan haber virmiş ola. Pes hadîs-i kudsînün lafzı dahi Kur'an gibi münzel oldı. Amma Kur'an andan efdaldür." *Ahlas-ı Hâlisa* [*Ahlasü'l-Hâlisa*]'da eydür: "Niyyetin hükmi oldur ki gönülde bir nesneyi hutûr ettirmekdür ki [111b] Allah Teâlâ'dan gayrı bir ehad ol hâtıraya muttali' olmaz." Ve hadîsde gelmişdür ki: "Bir kişiyi kıyamet gününde makâm-ı hesâba getüreler, dahi kitâbını ana vireler, 'oku!' diyeler, ol dahi nazar idüb göre ki kitabında hac ve umre ve sadaka ve bunlardan gayrı nice eyü ameller vardur. Pes ol kişi diye ki: 'Yâ Rab! Bu benim kitabım değildür. Zira ben bu tâatleri işlemedüm.' Ana eydeler ki: 'Bugün hata ve nisyan güni değildür. Bu senin kitabundur. Dâr-ı dünyâda niyyet etdün idi ki, kaçan mal bulsan bu amelleri işlesen gerek idi. İmdi Allah Teâlâ celle ve 'alâ ol senin niyyetini amel eyledi." Ve *Şir'atü'l-İslâm*'da denmiş ki: "Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem eydür: 'Allah Teâla bir sözi kabul eylemez, illâ amel ile. Dahi bir sözi ve ameli kabul eylemez illâ niyyetle.'" Dahi Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem buyurur ki: "Sevabı yokdur şol kişinin ki niyyeti yokdur." Zira amel-i sâlih niyyete koşulmuşdur. Pes amelin sevabı niyyet mikdarıncadur. Birine bir dahi olur şunun içün kim amel

33 Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, no. 257 (vr.110b-114a).

34 Metinde "معنى" yazılmış olmakla birlikte doğrusu المعنى olmalıdır.

35 Metinde "amelin" yazmakla birlikte doğrusu "ilmin" olmalıdır.

cism gibidir ve niyyet amelin ruhu gibidir. Ve dahi mü'min niyyetsüz olan amel ile sevab ıssı olmaz. Zira Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem dedi ki: "Sevabı yok şol kimesnenin ki niyyeti yokdur." Denmiş ki: "Tahkīkan niyyet amelden [112a] hayrlıdur." Zira niyyetin bir işde sağışa ve çokluğa ihtimali vardur. Pes amelin sevabı amelde niyyet mikdarınca olur. Yani eğer niyyet eyü olursa işin sevabı çok olur. Ve şöyle kim niyyet eksik olursa sevabı dahi ana göre eksik olur. Ve şöyle kim niyyet hiç olmaya sevab dahi olmaz. Şunun gibi ki meselâ kaçan bir kimesne i'tikâf niyyeti ile yahud cemaate intizar niyyeti ile mecidde otursa, yahud zikr li'l-mescidi 'imaret eylemek niyyeti ile otursa şol kişi gibi değildür ki niyyetsüz gelüb mescidde otura. Ve şöyle kim bir kimesne mescide niyyetle varsa her adımına ki adar [atar], varışda ve gelişde on hasenât yazılur ve on günahı mahv olur. Amma niyyetsüz varsa ancak bir sevab hâsıl olur. Geru buncılayın bir kimesne niyyetü'l-gazâ deyu ok atsa ana vâfir sevab hâsıl olur. Amma niyyetsüz atsa nihayet bir sevab hâsıl olur. Geru geçenleyin bir kimesne bir atı gazâ niyyetine saklayub beslese tahkīk anın yedüği ve içdüği ve tersi ve sidüği kıyamet gününde terâzûsuna koyulub hasenâtile hisâb oluna. Evet, niyyetsüz şöyle kim bin at dahi beslese anlardan ana sevab yokdur. [112b] Zira Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem buyurupdur ki "Sevabı yok şol kimesnenin ki niyyeti yokdur." Ve bir kimesne mesela sekiz yüz akçeye mâlik olub elinde bir yıl dursa, ol sekiz yüz akçede yiğirmi akçe zekât vâcib yani borcu olur. Eğer ol yiğirmi akçeyi zekât deyu niyyetile virirse borcu ödenür, kendü dahi sevab ıssı olur. Ve şöyle kim niyyetsüz vire yiğirmi değül, ol beşyüzün ve altı yüzün dahi virürse zekât borcu ödenmez. Meğer ol sekiz yüz akçeyi tamâm vire, ancak ol vakit zekât borcu ödenür. Ve bir hatun hâyız olduğı halde her namaz vaktinde abdest alub pâk olub niyyetile namaz kılduğı yerde ve namazda eğlendüği kadar tesbîh ve tehlîl idüb otursa Allah Teâlâ ol hatuna hadsüz sevablar vire. Ve hem ibâdâtın âdeti terkine mu'tâde olmaya.

Hadâyık'da eydür: "Niyyetün hakikati, tâatde riyâyı terk eylemekdür. Zira amel yok illâ niyyetle." *Ahlas-ı Hâlisa*'da eydür: "Fudayl b. İyâz'dan sorub didiler ki: 'Yâ Ebâ Ali! Kişi ne vakitde eyü amellü olur?' Eyitti: 'Kaçan niyyeti sahih olsa ve gönlinde korku ve dilinde sıdk ve zâhirinde amel-i sâlih olsa.'" *Şir'atü'l-İslâm* şerhinde eydür: "Gerekdür ki kişinin [113a] her işde niyyeti hayr ve talebi hidayet ve rızâ-yı Hak celle ve 'alâ ola. Zira ibâdât niyyetle tamam olur." Denmiş ki: "Tahkīk niyyet amelden hayrludur. Zira niyyet tâkat-i mal ve vüs'at-ı rızksuz hâsıl olur." Şunun gibi kim bir kimesne "bir kul âzâd ideyin" dise, veyahud "çok mal sadaka ideyin" dese, halbuki ol halde bu kimesne bir nesneye mâlik değildür, pes bu niyyetler ile ol kimesne vâfir sevab ıssı olur. Ve bir âhar kimesnenin vâfir malı vardur, ve kulları dahi vardur. Ve bu kimesne ol maldan sadaka ider ve ol kullarından âzâd ider.

Amma niyyeti yokdur, sevabı dahi yokdur. İmdi bu tarîkle niyyet amelden hayırlu olur. Zira Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem buyurubdur ki: "Kimin ki niyyeti yokdur, sevabı yokdur." Ve dahi sahâbelerden birisi bir mühim yerde köprü binâ etmeğe niyyet eyledi. Pes bir yahudi andan öğürdleyüb ol köprüvi binâ eyledi. Eyle olsa bir cemaatin mahzar-ı katında ol sahâbiye haber virdiler ki, Hazret-i Ömer (radıyallahu anh) anda hâzır idi. Ol sahâbe teessüf idüb münfa'il oldu. Pes Hazret-i Ömer (radıyallahu anh) ol sahâbiye tesellî yüzinden didi ki: نيّة المؤمن خير من عمله Yani "Mü'minin niyyeti anın amelinden hayrlıdur." [113b] Yani ol kâfir amelinden. Lâkin Mâlik haber virir *Bustan* adlu kitabında[36], bu söz asılda sadr-ı nübüvvetden, yani Hazret-i Resul'den (sallallahu aleyhi ve sellem) sâdır oldu. Andan sonra emsâl-i sâireden bir mesel oldu. *Mecma'-i Havâdis ve Nevâzil ve Vâkı'ât*'da eydür: "Eğer dinilürse ki Hazret-i Resûl'ün (sallallahu aleyhi ve sellem) 'Mü'minin niyyeti amelinden hayırlıdur' didüğünün ma'nâsı nedür? Sen di ki: Bir nice ma'nâdan ötürü; biri budur ki, tahkīkan niyyet âfetlerden emîndür. Amma amel saklanmağa muhtacdır riyâdan ve 'ucbdan, dahi buna benzerlerden, âfât ana hulûl eylemesün içün. Ve biri budur ki Hazret-i Resûl'den (sallallahu aleyhi ve sellem) rivayet olunur ki dimiş ki Mekke-i Müşerrefe kurbünde iki dağ ortasında bir köprü vardur. Ol köprünün altında su yokdur. Amma gelüb uğrayanlara geçecek yerdür. Şimdi harab olmuşdur. Resul (sallallahu aleyhi ve sellem) didi ki: "Şol kimesne ki ol köprüvi ta'mîr eyleye, ben ana cennetle zâmin olurun." Sahâbelerden birisi didi ki: "Yâ Resulallah! Ben ta'mîr edeyin." Evet, bu nidâyı bir yahudi işitdi. Tevakkuf etmeyüb ol gice ol köprüvi ta'mîr eyledi. Ol sahâbe sabah gelüb köprüyi [114a] ta'mîr olmış bulıcak Hazret-i Resûl'e (sallallahu aleyhi ve sellem) haber virdi. Resûl Aleyhisselam didi ki: نيّة المؤمن خير من عمله Yani mü'minin niyyeti hayırludur anın amelinden. Yani ol kâfir amelinden. Şeyh-i vâfî ve mürşid-i kâfî Zeynü'l-milleti ve'd-dîn el-Hâfî (rahmetullahi aleyh) *Vesâyâ-yı Kudsiyye*sinde zikr eylemiş ki: Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî dimiş ki: "Kulun cemî' vakitleri tâ'âta sarf olmak mümkindir. Helâlden olıcak yemekde ve içmekde ve uyumakda ve yatmakda ve dahi hâlet-i cimâ'da ve söz söylemekde dahi sâir harekâtda ve sekenâtda niyyeti olıcak olursa; zira a'mâl niyyetledür. Kaçan yemekle ibâdete mu'âvenet olmağiçün niyyet eylese, geru geçenleyin içmeğe dahi niyyeti istilzâz içün olmasa, uyku ile melâli ve kelâli def' idüb ibâdet üzerine kavî olmağiçün niyyet eylese râhat-i nefs ve tefrîğ-i nefes olmasa, ve helâli ile yatmakda şer'de müte'ayyin olan hakkını edâ eylemek niyyet eylese ve cimâ'ile şehvetinin teskînini ve helâlinin teskîn-i nefsini harama mürtekib olmasunlar deyu niyyet eylese etemm olur.

*****

36 Burada -muhtemelen müellifin kullandığı bir nüshadan kaynaklanan- bir hata olmalıdır. Risalenin Arapçasında *Şerhu Şir'ati'l-İslâm*'dan mukayese ederek ibareyi tashih ettik.

رسالة في بَيَانِ تصحيحِ النِّيَّةِ والعَمَلِ بها[37]

[١٥٣ ب] بسم الله الرحمن الرحيم

حَمْداً كثيراً لِوَلِيِّ التوفيق، والصلاة على محمد الهادي إلى طريق التحقيق، وعلى آله و أصحابه بيّنوا الشرائع في المعنى[38] الدقيق.

وبعده: فهذه رسالةٌ مرتَّبَة على بَيان تصحيحِ النيّة والعملِ بها.

فمِن سُنّة الإسلام: إخلاصُ النيّة لِلّهِ تعالى. وفي **البَزّازِيّة**: «النيّةُ عملُ القلب لا اللسان، كما يدلّ عليه حَدُّها، وهي: انبعاث القلب على أمر من الأمور[39]». والنيّةُ غيرُ العلم؛ فإن الفكرَ بالكفر ليس بكفر. وفي الحديث القدسي: «الإخلاص سِرٌّ مِن أسراري، استودعتُه قلبَ مَن أُحِبُّه مِن عِبادي[40]». وفي **التعريفات**: «الحديث القدسي هو: ما أَخبر الله تعالى به نبيَّه بإِلْهام أو بِمَنام[41]، فأَخبر عليه السلام عن ذلك المعنى بعبارةِ نفسِه. فالقرآن مفضَّل عليه؛ لأنَّ لفظَه مُنزلٌ أيضاً[42]».

وفي **أَخْلَص**[43] **الخالِصَة**[44]: قال: حُكم النيّة: هي: الخَطْرَة في القلب، ولا يَطّلِع عليها[45] أحدٌ غيرَ الله تعالى. وفي الحديث: «يُؤْتَى بِرجلٍ لى مَقام الحِساب، فيُعْطَى كتابَه، فيُقال له:

---

٣٧ Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. ١٩٧/٥ (vr. b١٥٣–a١٥٦).

٣٨ في الأصل: معنى

٣٩ **٣٦/٤**.

٤٠ وهو حديث مسلسلٌ بقَوْلِ كلٍّ مِن رُوَاتِه (سألتُ فلاناً عن الإخلاص)، أخرجه بعض أصحاب المسلسلات وذكره القشيري في الرسالة والغزالي في الإحياء، ولكنه حديث لا يثبت. ينظر: العجالة في الأحاديث المسلسلة للفاداني ص **١٨٩**، وتخريج أحاديث الإحياء للعراقي ص **١٧٤٦**.

٤١ في الأصل: بالمنام.

٤٢ ص **٨٣–٨٤**.

٤٣ في الأصل: إخلاص، وهو خطأ.

٤٤ **أَخْلَصُ الخالِصَة لِعلّي** بن محمود بن محمد الرابض البَدَخْشانِي، وهو: مختصَر كتاب **خالِصَة الحقائق لِمَا فيه مِن أساليب الدقائق** لأبي القاسم عماد الدين محمود بن أحمد الفارابي المتوفى سنة **٦٠٧**، رتبه على خمسين باباً، وأورد في كل منها طرفاً من الأخبار والآثار، وكلمات الأكابر، والحكم والأشعار. ينظر: كشف الظنون، **٦٩٩/١**.

٤٥ في الأصل: عليه

اِقْرَأْ؛ فنُظِرَ فيه، فإذا كانت فيه أعمالٌ مِن الحج والعمرة والصدقة وغيرِها فيقول: يا رَبّ، ليس [**١٥٤**أ] هذا كتابي، فإني لم[٤٦] أفعلْ هذه الطاعات، فيقال له: ليس هذا يومَ الخطأ والنِّسْيان، هذا كتابُك، قد كنتَ نويتَ في دار الدنيا أنكَ إذا وجدتَ المالَ فعلتَ[٤٧] هذه الأعمال، وقد جعلتُ نيّتَك عَمَلَك[٤٨]».

وفي [**شرح**] **شِرْعَة الإسلام**: «قال عليه السلام: «لا يَقبل الله تعالى قولاً إلّا بِعمل، ولا يَقبل قولاً ولا عملاً إلّا بالنيّة[٤٩]». وقال عليه السلام: «لا أجرَ لِمَن لا نيّةَ له[٥٠]». والعمل الصالح مقرونٌ[٥١] بالنيّة، فيَتضاعف أجرُ العمل بقدر النيّة فيه؛ «لأنّ العملَ كَالجِسْم، والنيّةَ كَالرُّوح للعمل، والمؤمنُ لا يُثاب على عمله الخالي عنها لقوله عليه الصلاة والسلام: «لا أجرَ لِمَن لا نيّةَ له». وقيل: نّما كانت خيراً من العمل؛ لأنّها تَحتمل[٥٢] التعدّدَ والكثرةَ في العمل الواحد، فيَتضاعف أجرُ العمل بقدر النيّة[٥٣] فيه، ومثلُ ذلك لا يكون في العمل، مثلاً ذا جَلس في المسجد بِنيّة الاعتكاف، وبِنيّة انتظار الصلاة، وبِنيّة الخلوة والعُزْلة عن شواغل القلب، وبِنيّة عِمارة المسجد بالذكر، لا كمَن جَلس بِلا نيّة»[٥٤].

وفي **الحدائق**[٥٥]: «حقيقة النيّة: تَرْكُ الرياء في الطاعة، فإنّه لا عملَ لا بالنيّة». وفي **أَخْلَص الخالِصَة**: سُئل فُضيل بن عِياض رحمه الله: «يا أبا علي، متى يكون الرجلُ صالِحاً؟». قال: «ذا كانتْ نيّتُه صحيحةً، وفي قلبه خوفٌ وفي لسانه صدقٌ وفي جَوارِحِه عملٌ صالح[٥٦]».

---

٤٦ في الأصل: لا.

٤٧ في الأصل: ففعلت.

٤٨ لم أَجِدْه فيما بين يَدَيَّ مِن المَراجع.

٤٩ والنقل عن شرح شِرعة الإسلام لسيد علي زاده ص **٢٧** (طبعة درسعادت **١٣٢٠**). والحديث أخرجه أبو نَصْر السِّجْزِي في **الإبَانَة** من طريق وَهْب بن وَهْب أبي البَخْتَرِي عن النبي صلى الله عليه و سلم وقال: «وهب ليس بالقوي، وفي الإسناد: إرسال». ينظر: كنز العمال **٩١١/١٥**.

٥٠ لم أَجِدْه فيما بين يَدَيَّ مِن المَراجع.

٥١ في الأصل: مقروناً

٥٢ في الأصل وفي شرح شِرعة الإسلام ص **٢٧**: يحتمل

٥٣ وفي شرح شِرعة الإسلام: النيّات.

٥٤ من شرح شِرعة الإسلام ص **٢٧** بتصرف.

٥٥ ولعله كتاب: «**حدائق الأزهار في شرح مشارق الأنوار**» لوجيه الدين عمر بن عبد المحسن الأرزنجاني؟ ذكره في كشف الظنون **٦٣٢/١** و**١٦٨٩/٢**.

٥٦ جاءت العبارة في الأصل: إذا كانت نيته صحيحاً، وفي قلبه خوفاً، وفي لسانه صدقاً، وفي جواره عملاً صالحاً!

وفي **شرح شِرْعة الإسلام** [**١٥٤**ب]: «ولتكن نيّةُ العبد في أموره كلِّها الخيرَ والهدايةَ ومَرْضاةَ الرَّبّ عزّ وجلّ؛ لأنّ العباداتِ إنّما تَنعقد[٥٧] بالنيّة... وقيل: إنّما كانت النيّةُ خيراً من العمل؛ لأنّها لا تَتقيّد بِطاقتِه ووُسْعِه، كما يَنوي أن يُعْتِقَ عبداً أو يتصدّقَ بمالٍ كثيرٍ وهو لا يَملك شيئاً في الحال. وهذا القول قريبٌ على تقدير رجوع الضمير إلى المؤمن كما هو الظاهر. وقد يقال: «إنّ واحداً من الصحابة نَوَى بِناءَ قَنْطَرَةٍ في موضع مهمّ، فإذاً سَبَقَه يهوديّ ببنائها، فأُخبر بذلك عند مَحْضَر مِن الجماعة وفيهم عمر رضي الله عنه، تأسَّفَ لذلك[٥٨] وانفعل، وقال عمر رضي الله عنه تسلّياً له: «نيّةُ المؤمن خيرٌ مِن عملِه»، أي: مِن عملِ ذلك الكافر، لكن يَخْدِشُه مَا ذَكَرَه[٥٩] في **البُسْتان** من أنّ هذا القول صَدَرَ في الأصل مِن صَدْرِ النبوّة، ثم صار مثلاً من الأمثال السائرة[٦٠]».

وفي **مَجْمَع الحَوادِث والنَّوازِل والواقِعات**[٦١]: «فإن قيل: ما معنى قول النبيّ عليه السلام «نيّةُ المؤمن خيرٌ مِن عملِه[٦٢]»؟ فقُلْ: لِمَعانٍ، أحدُها: أن النيّةَ سُلِّمَتْ على الآفات والعملَ يَحتاج إلى المراقبة؛ لأنّها لا تَخِلّ عليها[٦٣] الآفات مِن الرياء والعُجْب ونحوِ ذلك. ومنها ما رُوي: أنه صلّى الله عليه وسلّم قال بمكة _هو أن هناك قَنْطَرَةً بين الجَبَلَيْن لم يكن تحته نهر، ولكنْ كانَ مَمَرًّا، فخَرِبَتْ_ فقال عليه السلام: «مَن عَمَرَ تلك القَنْطَرَة فأنا ضامِنٌ له الجنّة»، فقال رجل [**١٥٥**أ] مِن أصحابه[٦٤] عليه السلام: أنا أَعْمُرها، وقد كان سَمع يهوديٌّ هذا النداءَ فعَمَرَها تلك الليلة، فجاء الرجل وَجَدَها عامِرَةً، فأَخبر بذلك رسولَ الله صلّى الله عليه وسلّم، فقال عليه السلام: «نيّة المؤمن خيرٌ مِن عملِه»، أي: من عمل الكافر[٦٥].

---

٥٧ في الأصل: ينعقد.

٥٨ في الأصل: ذلك.

٥٩ وفي الأصل: «يحدث مالك»! وهذا تحريف عجيب! والتصويب: من شرح شِرعة الإسلام لسيد علي زاده ص ٢٨.

٦٠ لسيد علي زاده ص ٢٧-٢٨ بتصرف. ويأتي تخريج الحديث أدناه.

٦١ ذكره في كشف الظنون ١٦٠٢/٢ وبيَّضَ له.

٦٢ أخرجه الطبراني في المعجم الكبير ١٨٥/٦، والبيهقي في شعب الإيمان ١٧٦/٩ وغيرهما، وهو ضعيف له شواهد، وورد أيضاً بلفظ: «أبلغُ مِن عملِه». ينظر في تخريجه: الأجوبة المَرْضِيَّة للسخاوي ٣٤٥/١-٣٤٦.

٦٣ في الأصل: لأنه لا يحل عليه

٦٤ في الأصل: أصحاب

٦٥ وهذه القصة لم تثبت عن النبي صلى الله عليه و سلم، قال الحافظ السخاوي في الأجوبة المرضية ٣٤٧/١: «وقيل: إنَّ الضمير في (عَمَلِه) لِكافرٍ في واقعةٍ هي: أن مسلمًا نَوَى بِناءَ قنطرة، فسَبَقَه الكافر فبَنَاها، ولكن لا أعلم هذا السببَ ثابتًا، ويُبْعِدُه ما سيأتي من بعض الآثار».

وذكر الشيخ[٦٦] الوافي والمُرْشِد الكافي زين المِلَّة والدين الخَوَافِي[٦٧] رحمه الله في **وَصَاياه القُدْسِيَّة**[٦٨]: «أنّه قال الجنيد رحمه الله: يمكن أن يكونَ أوقاتُ العبد جميعُها مصروفةً[٦٩] إلى الطاعات وإن كانتْ[٧٠] وقتَ الأكل والشُّرب والنوم والمُضاجعة والوِقاع والكلام وسائر الحَرَكات والسَّكَنات؛ فإنّما الأعمال بالنيّات، فإذا نَوَى بالأكل العونَ على العبادة، وكذا بالشُّرْب، لا الاستلذاذَ، وبالنوم دفعَ المَلالِ والكَلالِ حتّى يكونَ نشيطاً في العبادة، لا إراحةَ النفس وتفريغَها[٧١]، وبالمضاجعة مع حَلِيلَتِه[٧٢] قضاءَ حقِّها المتعينِّ في الشرع، وبالوِقاع تسكينَ شهوته وتوطينَ نفسِها[٧٣] حتى لا يَقَعا في حرام، ولعلّه[٧٤] يكون سبباً لظهور وَلَدٍ يَعبد الله، لا استلذاذَ النفس، وكذلك كلُّ ما يَعمل من الحِرَف و الصِّناعات لِأكل الحلال و العونِ على الطاعات، فكلُّ هذه المُعاملات بصَوالِح النيّات تَنقلب عبادات[٧٥]، يُؤْجَر عليها العبدُ ويَثقل ميزانُ حسناته يوم القيامة».

وفي **شرح شِرْعة الإسلام**: «قال أبو هريرة رضي الله عنه: «الناسُ يُبْعثون [**١٥٥**ب] يوم القيامة على قدر نيّاتهم». وكَتب سالِم بن عبد الله إلى عمرَ بنِ عبد العزيز: «اعلم: أنّ عونَ الله تعالى للعبد على قدرِ النيّة، فمن تَمّتْ نيّتُه تَمّ عونُ الله تعالى، وإن نَقَصَتْ نَقَصَ بِقدرِ نيّته[٧٦]».

وفي **البزّازيّة**: «طلب العلم والفقه إذا صحّت النيّة أفضلُ من جميع أعمال البرّ، وكذا الاشتغال بزيادة العلم، إذا صَحّت النيّة؛ لأنّه أعمّ نفعاً. وصحّة النيّة: أن يُقصد وجهُ الله تعالى والآخرة، لا طلبُ المال و الجاه[٧٧]».

---

٦٦ في الأصل: شيخ

٦٧ في الأصل: الحوافي، بالحاء المهملة، وهو خطأ. وترجمته في الأعلام ٤٦/٧.

٦٨ **الوصايا القُدْسِيَّة** للشيخ زين الدين أبي بكر محمد بن محمد الخوافي المتوفى سنة ٨٣٨. كشف الظنون ٢٠١٢/٢. والنقل عنه بواسطة شرح شِرْعة الإسلام ص ٢٨.

٦٩ في الأصل: مصروفاً، وهو خطأ.

٧٠ في الأصل: كان، وهو خطأ.

٧١ في الأصل: تفريقها. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص ٢٨.

٧٢ في الأصل: حليته. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص ٢٨.

٧٣ في الأصل: نفسها. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص ٢٨.

٧٤ في الأصل: ولعل

٧٥ في الأصل: ينقلب العبادات. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص ٢٨.

٧٦ ص **٢٩**، بتقديم وتأخير.

٧٧ لم أجده في القسم الموجود من البزازية في المكتبة الشاملة، وهو في الفتاوى الهندية **٣٧٨/٥**، بتصرف.

ورُوِي في الإسرائيليّات: أنّ رجلاً مرّ بكُثْبان مِن رَمْلٍ في مَجاعة، فنَوَى في نفسِه: لو كانتْ هذه الرِّمَالُ[٧٨] طعاماً لَقَسَمْتُه بين الناس، فأَوحى الله تعالى إلى نبيّهم أن: «قُلْ له: إنّ الله تعالى قد قَبِلَ صدقتَك، وشَكَرَ[٧٩] حُسْنَ نيّتِك، وأعطاك ثوابَ ما لو كان طعاماً فتصدَّقْتَ به[٨٠]».

وفي **شرح شِرْعة الإسلام**: «عن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم أنه قال: «يُؤْتَى بالعبد يوم القيامة ومعه مِن الحسنات كأمثال الجِبالِ الرَّواسِيّ، فينادي مُنادٍ: مَن كان[٨١] له مَظْلَمَةٌ على فُلانٍ[٨٢] فلْيَجِئْ ولْيَأْخُذْ، فيَجيء أناسٌ فيَأخذون مِن حسناته حتى لا يَبقى مِن حسناته شيء، ويَبقى العبدُ حيَرْان، فيقول له ربُّه: «إنّ لك عندي كنزاً[٨٣] لم أُطْلِعْ عليه ملائكتي [ولا] أحداً من خلقي»، فيقول العبد: يا ربّ، ما هو؟، فيقول الله تعالى: «نيّتُك الّتي كنتَ تنوي من الخير كتبتُ لك سبعين ضِعْفاً»[٨٤]، كذا في **شرح الخُطَب**[٨٥]».

وقيل [**١٥٦**أ]: كان السلفُ يَتعلّمون النيّة كما يَتعلّمون العمل. وكان رجل يطوف[٨٦] على العلماء ويقول: «مَن يَدُلُّني على عملٍ لا أَزال فيه عبداً لِلّهِ تعالى؟ فإنّي أُحِبّ أن لا يَأتي عليَّ ساعةٌ مِن ليلٍ أو نهارٍ إلّا وأنا عامِلٌ فيه».

وفي **كنز الأبرار**[٨٧]: اعلم: أنّ كلَّ عملٍ يُعمل فإنّه يُحتاج فيه إلى أربعة أشياء: إلى العلم قبل شروعه فيه؛ وإلّا يكونُ ما يُفسده أكثرَ ممّا يُصلحه، وإلى النيّة عند شروعه؛ وإلّا فلا يُؤْجَر عليه لقوله عليه السلام: «لا أجرَ لِمَن لا نيّةَ له»، والى الصّبر بعد شروعه فيه؛ وإلّا يكون تقصيرُه أكثرَ من توفيره، وإلى الإخلاص عند تسليمه إلى الله تعالى؛ وإلّا فيُرَدّ عملُه عليه ولا يُقبل منه».

---

٧٨ في الأصل: لو كان هذه الرمل. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص **٢٩**.

٧٩ في الأصل: لشكر. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص **٢٩**.

٨٠ والنقل عن شرح شِرعة الإسلام ص **٢٩**.

٨١ في الأصل: «مكان»، وهو خطأ.

٨٢ جاء رسمه في الأصل هكذا: علا فان

٨٣ في الأصل: كنز، وهو خطأ.

٨٤ لم أجده بهذا اللفظ.

٨٥ ص **٢٨**.

٨٦ في الأصل: يطون

٨٧ ذكره في كشف الظنون **٢/١٥١٢** وبيَّضَ له. ولعلَّه كتابُ: كنز الأبرار فيما رُوي عن النبي من الأَدْعِيَة والأذكار لابن العربي؟ ذكره في هدية العارفين **٢/١٢٠**.

وكذلك في الإثم إذا نوى، كَـ:«الْقتلِ والزنا وغيرهما[٨٨] إذا رَضي مِن عامِلِه واشتدَّ حرصُه على فعلِه، وقال عليه السلام: «من أحبّ قوماً على أعمالهم حُشِر في زمرتهم وحُسِب يوم القيامة بحُسْبانهم، وإن لم يَعملْ بأعمالهم[٨٩]».

فالنيّةُ أمرٌ عظيمٌ عليها مَدارُ أمرِ العباد، يُحشرون عليها ويُحاسَبون عليها ويُعاقَبُون بها، وهذا، أي: العقابُ بالنيّة، ليس بكُلّيّ، بل في بعض الخُصُوصِيَّات»[٩٠]، كما صُرح في الكتب[٩١] المعتبَرة.

حسبُنا اللَّهُ ونعم الوكيل، نعم المَوْلى ونعم النصير.

---

٨٨ في الأصل: وغيرهن. والتصويب من شرح شِرعة الإسلام ص ٢٨.

٨٩ أخرجه بهذا اللفظ ابنُ عَدِيّ في الكامل ٤٩٢/١، والخطيب في تاريخ بغداد ٤٣٣/٦، وهو بهذا اللفظ لا يَثبت عن النبي صلى الله عليه و سلم، ولكن المعنى ثبت في الصحيح. يُنظر: المَقاصِد الحسنة للسخاوي ص ٥٩٨-٥٩٩.

٩٠ والنقل عن شرح شِرعة الإسلام ص ٢٩ بتصرف، ومصحَّحاً ما وقع فيه مِن تحريف، وجاءت العبارة في الأصل: ... مدار أمر العبادة، يحشرون عليها، ويحاسبون عليها، ويعاقبون بها، هذا، أي: العقاب بالنية، ليس بكل، بل في بعض الخصوصات.

٩١ في الأصل: كتب